

Gratis werk

Lezing voor conferentie over Rotterdamse tegenprestatie

19 januari 2017

Dames en heren,

Ter voorbereiding op deze lezing bekeek ik op internet de documentaire over de Rotterdamse tegenprestatie en ik was aangenaam verrast over de no nonsense aanpak van werkloosheid in Rotterdam. Ik dacht terug aan het leuke boekje Waar blijft die baan? Tien sprookjes over de arbeidsmarkt van schrijver, boekhandelaar en af-en-aan werkloze Renzo Verwer. Verwer beschrijft daarin hoe je als werkloze tegenwoordig wordt toegesproken door instanties die jou moeten helpen zoeken naar een baan. Je moet je werkloosheid vooral als een uitdaging zien, een kans om nu eens voor je zelf op een rijtje te zetten wat jouw ultieme droom is op de arbeidsmarkt en aan die droom moet je dan gaan werken. Ik citeer Verwer:

“Toen ik bij een uitzendbureau eens vertelde dat ik graag bereid was bollen te pellen, werd de medewerkster bijna boos op mij. Zij vond dat dat beneden mijn niveau was, dat ik mij moest ontplooien. Het is crisis! Mijzelf ontplooien kan ik in mijn privéleven. We hebben in deze maatschappij juist putjesscheppers en mensen in de zorg nodig. Het is echt niet voor iedereen weggelegd om zich in zijn werk te ontplooien. En je hebt er zeker geen recht op.”

In Rotterdam was niks te merken van een droom- en ontplooiingsretoriek rond werkloosheid, begreep ik uit de documentaire. Mensen worden gewoon aangemoedigd om zo snel mogelijk een baan te vinden, indien nodig ook buiten het terrein waarop zij een opleiding en ervaring hebben. Niet leuk natuurlijk, maar het leven is nu eenmaal geen picknick.

Daarnaast was er, voor mensen die er niet in slagen betaald werk te vinden: de tegenprestatie. Een soort werkverschaffingsproject, zoals we die kenden voor de oorlog, waar we nu nog steeds mooie parken aan te danken hebben: de Leidse Hout in mijn woonplaats, het Haagse Zuiderpark en in Rotterdam het Kralingse bos. Ik moest denken aan het mooie proefschrift van socioloog Thomas Kampen. Hij deed onderzoek naar verplicht vrijwilligerswerk in Amsterdam, Eindhoven, Zaanstad, Leeuwarden en Nijmegen, in de periode net vóór gemeenten vrijwilligerswerk wettelijk verplicht konden stellen. Kampen sprak met vele bijstandsgerechtigden en ontdekte dat sommigen zich bezwaard voelden omdat zij ‘gratis geld’ kregen van hun gemeente. Zij waren best bereid iets terug te doen.

Menno (34) zegt: ‘dan zou ik het geld naar m’n eigen kunnen verantwoorden. Als ik ’s middags briefjes rondbreng of tuinman ben of zo. Ik hoef niet per se betaald werk te doen, maar ik zou wel wat terug kunnen doen voor de maatschappij en daar die uitkering van krijgen. Dat zou ik niet onredelijk vinden.’

Pim (46) beschouwt de uitkering als een soort geschenk: ‘Ik ben niet iemand die met de sociale dienst problemen gaat veroorzaken, want ze geven me toch geld voor het niks doen eigenlijk en in zekere zin moet je daar toch ook wel een beetje dankbaar voor zijn. (...) Ik vind eigenlijk dat je moet werken voor je uitkering.’

Kampen constateerde bovendien dat langdurig werklozen opknappen van vrijwilligerswerk, zelfs als ze het eerst niet erg zien zitten om eraan te beginnen. Een paar voorbeelden uit een hele reeks succesverhalen.

Jolanda (45) leert gedurende de eerste paar maanden veel van haar vrijwilligerswerk bij een organisatie die kankerpatiënten ondersteunt: 'Ik ben erachter gekomen dat, terwijl ik daar werkte, dat ik een veel hogere scholing heb dan ik eigenlijk heb gedacht, dat ik veel meer dingen kan. Je werkt daar echt met zieke mensen, je krijgt er echt een hechte band mee. Ja, soms had je ook wel huilende mensen aan de lijn, dus daar moest je dan wel mee leren omgaan. Dat is voor mij wel een grote stap.'

Voor Hans (59) is vrijwilligerswerk in de keuken van de daklozenopvang een mogelijkheid om zijn ervaring als kroegbaas opnieuw te laten gelden. 'Ze zijn wel blij met mij allemaal, en ik ook, hè, want ik vind het wel leuk. Het bestellen, hè. Ja, goede dingen kunnen doen. Ik heb zelf veel ervaring op dat gebied, dus je kunt dingen van buiten erin halen. Ik vind het heel leuk en dat geeft je het idee dat je er weer bij hoort.'

Niettemin waren een aantal respondenten van Kampen kritisch over het verplicht vrijwilligerswerk. Het meest uitgesproken was Koen (55), die weigerde vrijwilligerswerk te gaan doen toen de sociale dienst hem dat voorstelde.

Kijk, de werkverschaffing bestaat niet, maar als dat morgen ingevoerd wordt, dan sta ik daar. Maar noem het dan geen vrijwilligerswerk. (...) Zeg je daarentegen: "Meneer, u krijgt geld van ons en daar moet u wat voor doen." Ja, dan zeg ik: "Daar heb je gelijk in, dat is waar." Je moet gewoon man en paard noemen. "U krijgt elke maand 800 euro van ons en daar willen we wat voor terugzien." Zo, dan weten we waar we het over hebben.

Koen: een voorstander van de Rotterdamse tegenprestatie toen deze nog moest worden uitgevonden.

De Rotterdamse aanpak: ik vind het prima om werklozen op zoek naar werk een eerlijk verhaal te vertellen. En ik vind het terecht dat mensen niet zomaar een uitkering krijgen, dat er voorwaarden worden gesteld. U voelt nu hopelijk een heel grote 'maar' aankomen.

Want die is er. Die 'maar' heet verdringing. Verdringing van betaalde banen door allerlei vormen van verplicht vrijwilligerswerk in het kader van de tegenprestatie. Toen ik dat zei tegen de organisatie van deze dag kreeg ik te horen dat van verdringing in Rotterdam geen sprake was. Daar werd namelijk heel goed op gelet. Daar was een speciale commissie voor, om dat in de gaten te houden.

Ik denk dat dit niet gaat werken. Dat komt niet door die commissie en het komt niet door Rotterdam. Dat komt door de participatiesamenleving. In de rest van deze lezing wil ik graag met u verder denken over het onderscheid tussen betaald werk en gratis werk, hoe zich dat door de tijd heen heeft ontwikkeld en wat dit betekent voor de Rotterdamse tegenprestatie.

Ik begin in de periode vóór de verzorgingsstaat. In grote lijnen viel de verdeling tussen betaalde arbeid en gratis werk destijds samen met de verdeling van werk tussen man en vrouw. De man ging in de ochtend de deur uit om betaald werk te doen: als metselaar, timmerman, landarbeider, boekhouder, havenmeester, politieagent, onderwijzer, notaris, advocaat, openbaar aanklager, dokter,

of dominee. Zijn vrouw bleef achter in de echtelijke woning. Ze deed het huishouden, ze zorgde voor de kinderen, ze zorgde voor ouder wordende ouders en schoonouders. Ze zorgde voor andere familieleden: verstandelijk beperkte broers of zussen, ongetrouwde ouder wordende ooms of tantes. Ze liep in en uit bij buurvrouwen en hielp ook daar als dat nodig was. Rijkere vrouwen deden aan armenzorg. Ze gingen op bezoek bij minder bedeelde gezinnen en gaven daar adviezen over de juiste manier om het huishouden te doen of de kinderen op te voeden. Soms deden ze dat uit zichzelf, soms namens de diaconie van hun kerk en soms namens liefdadigheidsstichtingen die zich bezighielden met armenzorg of die toezagen op het lot van kinderen. Allemaal onbetaald, want – zo was het idee – vrouwen hebben geen betaling nodig voor deze werkzaamheden. Zij hebben immers een vader of ze hebben een echtgenoot. Als je goede werken doet moet je dat doen met je hart, niet om daar een goede boterham mee te verdienen.

Dat verandert met de komst van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat. We kunnen hem niet genoeg prijzen en waarderen. De verzorgingsstaat wordt algemeen gezien als een schild voor de zwakken. Een vangnet voor mensen die werkloos raken, ziek worden, arbeidsongeschikt, te oud om nog te kunnen werken. Mensen die geboren worden met een verstandelijke beperking, mensen die later in hun leven hersenletsel oplopen, mensen met een ernstige psychiatrische aandoening. De verzorgingsstaat zorgt voor mensen in al die situaties, zonder dat ze daarvoor permanent dankjewel hoeven te zeggen. Omdat ze er recht op hebben. Minister Marga Klompé, die in 1968 de algemene bijstandswet door de Kamer loodste, had in haar jeugd hard moeten werken om haar ouders te onderhouden toen haar vader dat, door een geestesziekte, niet meer kon. Afhankelijk worden van de rooms katholieke liefdadigheid was een schrikbeeld voor het gezin. Klompé wilde – zo lezen we in haar biografie – “een wet maken waarop iedere burger een beroep kon doen, met opgeheven hoofd”, een wet “waarop ieder, die in moeilijkheden verkeert, zich kan beroepen, zonder het stigma te krijgen van wat men dan met een vreselijk woord ‘een kneusje’ noemt.”

De verzorgingsstaat is een schild voor de zwakken, maar de verzorgingsstaat is zoveel meer dan dat. De verzorgingsstaat betekent voor niet-kwetsbare burgers een ontlasting: ze hoeven niet meer zelf te zorgen voor hun verstandelijk beperkte kind, hun autistische broer, hun dementerende ouders en schoonouders, hun chronisch zieke tante. In de verzorgingsstaat delen we die zorg met z'n allen via belasting en premies: er zijn bejaardenoorden, verzorgingshuizen, verpleeghuizen, er is thuiszorg, wijkverpleging, er zijn sociale werkplaatsen, instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking, dagbesteding voor thuiswonende dementerende bejaarden, er zijn instellingen voor mensen met een psychiatrische aandoening, zoals de vader van Marga Klompé. In de verzorgingsstaat vinden we dat mooi en rechtvaardig. We kunnen er helaas niets aan doen dat moeder natuur het ene echtpaar drie gezonde dochters geeft en het andere één gehandicapte zoon, die in verstandelijke vermogens nooit ouder zal worden dan een peuter. We kunnen er niets aan doen dat de ene burger ouders heeft die overlijden voor zij zestig zijn, een ander ouders die probleemloos de negentig halen en weer een ander ouders die wel oud worden maar de laatste tien of twintig jaar van hun leven de ene na de andere aandoening krijgen: diabetes, toenemende blindheid, toenemende doofheid, artritis, ziekte van Parkinson, een tia, nog een tia, prostaatkanker, en ten slotte dementie. Aan de oneerlijkheid van de natuur valt niet veel te doen, maar de zorg voor familieleden die door het noodlot werden getroffen werd in de verzorgingsstaat zoveel mogelijk eerlijk gedeeld met burgers die meer geluk hadden.

De verzorgingsstaat was een schild voor de zwakken, een ontlasting voor hun niet-kwetsbare familieleden. De verzorgingsstaat was ten slotte een banen-generator. De verzorgingsstaat creëerde een grote hoeveelheid banen waarin niet alleen, maar toch vooral heel veel vrouwen werk vonden.

Vrouwen konden aan de slag in de kinderopvang en de naschoolse opvang terwijl andere vrouwen elders gingen werken. Vrouwen gingen betaald werk doen als verzorgende, diëtiste of activiteitenbegeleidster in verpleeg- en verzorgingshuizen. Mannen, maar ook veel vrouwen werden bijstandsmaatschappelijk werker bij de sociale dienst. Vrouwen die voorheen onbetaalde armenzorg zouden hebben gedaan voor de diaconie of de raad voor de kinderbescherming konden nu een echte baan vinden met een salaris en met carrière mogelijkheden. Hoe mooi dat was kunnen we lezen in de memoires van maatschappelijk werkster Marie Kamphuis, die haar opleiding tot sociaal werkster afrondde in de jaren dertig en er als een van de weinigen al voor de verzorgingsstaat in slaagde een betaalde baan te vinden. Ze vertelt hoe blij ze daarmee was:

[D]e markt had niet zoveel te bieden, althans niet aan betaald werk. Dikwijls werd verondersteld dat de [vrouw] wel een toelage van het ouderlijk huis kreeg of zelf over middelen beschikte (...) Het was immers maar vrouwenwerk (...) en het was 'liefdadigheid', daarom moest men niet om geld maar uit liefde werken. Ik was dus voor die tijd goed uit en hoewel ik de dubbeltjes tellen en omkeren moest, voelde ik me gelukkig. Eindelijk was ik financieel onafhankelijk en in staat een eigen leven op te bouwen.

De verzorgingsstaat. Een schild voor de zwakken, een eerlijke verdeling van zorgtaken en -lasten en een grote hoeveelheid fatsoenlijk betaalde echte banen voor mannen en vrouwen.

Was er dan helemaal niets mis met de verzorgingsstaat? Ja toch wel. Er waren twee problemen. Het eerste probleem was dat er misbruik werd gemaakt van sociale voorzieningen. Er zijn heel veel mensen die geen uitkering willen als zij die niet echt nodig hebben, er zijn heel veel mensen die hard op zoek gaan naar betaald werk zodra zij wel van een uitkering afhankelijk zijn, maar het valt niet te ontkennen: er zijn ook burgers die liever op de bank zitten met een uitkering dan dat ze 's ochtends op de fiets naar hun baas gaan, met een broodtrommeltje achterop. We konden dat al lezen in het proefschrift van de Rotterdamse hoogleraar sociologie Godfried Engbersen begin jaren negentig. We kennen het verschijnsel sindsdien uit diverse tv programma's, meest recent nog uit de reality show rond het leven van ex-showbizz presentator Peter Jan Rens en zijn jonge verloofde Virginia. De broer van Virginia, de negentienjarige Giovanni gaat elke avond uit tot diep in de nacht en slaapt dan tot een uur of twee. Daarna gaat hij een beetje op de bank hangen bij zijn ouders of afspreken met vrienden. "Ik ben pas 19, ik kan mijn hele leven nog werken. Dat zijn subsidiepotten. Die moet je leegtrekken" verklaarde hij toen zijn zuster hem aansprak op zijn gedrag. Het leidde tot vragen in de gemeenteraad van Den Bosch.

Het ene probleem van de verzorgingsstaat is misbruik van sociale voorzieningen. Het andere probleem was dat er veel minder tijd beschikbaar was voor gratis werk, omdat heel veel mensen hun handen vol hadden aan hun betaalde werk, hun huishouden en hun kinderen. Sommige vormen van gratis werk konden nog altijd op inzet rekenen: er waren nog altijd genoeg jonge ouders die hun plicht deden op school – als klassenouder, luizenmoeder, klusjesvader, wc moeder, leesouder enzovoort . Daarnaast deden talloze jonge ouders nog steeds hun best op de voetbalclub of de hockeyvereniging (achter de bar, als elftal leidster, als chauffeur, als coach. Maar andere vrijwilligersfuncties schoten erbij in: bestuur van de toneelvereniging, bestuur van een politieke partij, of een vakbond, bestuur van een patiëntenvereniging, stukjes schrijven voor het blad van de voetbalclub: het werd lastiger en lastiger om voor dit soort onbetaalde klussen nog mensen te vinden.

En het prachtige aan de Rotterdamse tegenprestatie is dat de twee problemen van de verzorgingsstaat elkaar kunnen oplossen. Werklozen die geen betaald werk kunnen vinden kunnen het gratis werk gaan doen dat is blijven liggen in de verzorgingsstaat. Natuurlijk zou je daarbij moeten uitkijken voor het probleem van verdringing. Het is prima als werklozen worden ingezet voor werk dat blijft liggen omdat anderen het te druk hebben met hun betaalde baan, maar het gaat niet aan om leidsters in de kinderopvang, medewerkers in de thuiszorg of tuinmannen bij de plantsoendienst te ontslaan om daar vervolgens werklozen op af te sturen die een tegenprestatie moeten doen voor hun uitkering. In de verzorgingsstaat sprak dat vanzelf. De verzorgingsstaat was immers, zei ik net al: een banengenerator. Het was belangrijk dat zoveel mogelijk mensen betaald werk hadden. Dat was goed voor ieders zelfrespect, voor de cohesie in de maatschappij, maar ook voor de schatkist want op die manier kwamen er veel belasting- en premiegelden binnen. De tegenprestatie had een vervolmaking kunnen zijn van de verzorgingsstaat. In de verzorgingsstaat zou je genoeg hebben gehad aan een commissie van wijzen die erop toe zou zien dat de tegenprestatie niet zou ontaarden in verdringing.

Helaas leven we sinds enkele jaren echter niet meer in een volwaardige verzorgingsstaat. We leven in een participatiesamenleving. En het belangrijkste kenmerk van die participatiesamenleving is dat de grens tussen betaald en onbetaald werk volkomen poreus is geworden. Er zijn talloze voorbeelden.

Je kunt als werkgever natuurlijk op zoek gaan naar medewerkers voor een vaste baan maar waarom zou je? Het is veel lucratiever om het werk te laten verrichten door onbetaalde stagiaires, door pas afgestudeerden op zoek naar een werkervaringsplaats of door werklozen die van de gemeente een tegenprestatie moeten doen.

Zorgtaken moeten in de participatiemaatschappij zoveel mogelijk worden ingevuld als gratis werk. Te verrichten door familieleden, vrienden, burens, kennissen of vrijwilligers. Wie durft te suggereren dat vrijwilligers misschien minder kwaliteit leveren dan vaste krachten – of minder betrouwbaar zijn, of minder continuïteit kunnen bieden – krijgt te horen dat daaraan wordt gewerkt. Er worden met vrijwilligers in de zorg afspraken gemaakt: minimaal 16 uur per week aanwezig zijn en niet zomaar afbellen. Wie zich zorgen maakt over de privacy van cliënten die door vrijwilligers worden geholpen krijgt te horen dat ook hier over na wordt gedacht. Mogelijk kunnen vrijwilligers worden gebonden aan een beroepscode met bijbehorend tuchtrecht.

Wie een tijdje rondloopt in de wereld van burgerinitiatieven en stadslabs weet dat het daar wemelt van de enthousiaste vrijwilligers die proberen iets goeds te betekenen voor hun stad, maar die ondertussen dolgraag zouden willen ruilen met de ambtenaar die hun burgerinitiatief of stadslab begeleidt en daar gewoon een salaris voor krijgt terwijl zij lopen te netwerken met hun zzp-balboekjes.

Het is verbijsterend te zien wat mensen in de participatiemaatschappij aan andere mensen durven te vragen. Het meldpunt Verdringing van het CNV kreeg honderden meldingen. Eén daarvan ging over een verzorgende die ontslagen werd (kort voor haar pensioen, na lange dienstjaren) en in het ontslaggesprek de vraag kreeg - gezien de nu ontstane personele nood - of zij dan een deel van haar taken op vrijwillige basis wilde doen.

Onlangs was er een aflevering van Zembla gewijd aan de jeugdzorg. De aflevering ging over gezinswoonvormen waarin kinderen woonden met een heel complexe problematiek: handicaps, trauma's, gedragsstoornissen en wat niet al. De constructie bij dit soort woonvormen was: een van de

ouders komt in dienst bij de zorginstelling zodat men voltijds in staat is om voor deze kinderen te zorgen. Maar dat kon niet meer uit, had de zorginstelling berekend. En daarom stelde men voor om nu gewoon voor de kinderen te gaan zorgen tegen de gebruikelijke vergoeding voor gewone pleegkinderen. Kost en inwoning, zeg maar. Het leek mij volkomen onethisch om de vraag zelfs maar te stellen. Deze ouders gaven om hun ingewikkelde pleegkinderen. Ze wilden ze niet in de steek laten. Moesten ze nu hun eigen werk onbetaald voortzetten? Gelukkig was de journaliste van Zembla zo bijdehand om de zorgbestuurder te vragen of hij zijn eigen werk voortaan ook onbetaald wilde gaan doen. Daar moest hij nog eens over nadenken, was zijn antwoord.

PostNL werd berucht omdat het bedrijf werkervaringsplaatsen aanbiedt waar werklozen drie maanden onbetaald pakjes sorteren om daarna weer terug te vallen in de uitkering, met de zegen van de sociale dienst.

Marcel van Dam – nota bene voorheen een PvdA en VARA kopstuk – wilde zijn landgoed laten opknappen en meldde op zoek te zijn naar vrijwilligers in plaats van gewoon een tuinman in dienst te nemen.

Durf te vragen. Het lijkt erop dat mensen en organisaties het in de participatiesamenleving steeds makkelijker vinden om elkaar te vragen om onbetaalde hulp, inzet en uren.

In die context heeft het woord verdringing geen betekenis meer. Als je de plantsoenenmedewerker ontslaat en hem vervangt door een vrijwilliger geldt dat misschien nog als verdringing. Maar als je het openbare groen – in modern jargon – teruggeeft aan burgers die er onbetaald voor mogen zorgen en vervolgens bijstandsgerechtigden inzet die tuinman mogen zijn bij wijze van tegenprestatie, dan geldt dat blijkbaar niet als verdringing. En wat voor het buurtplantsoen geldt, geldt ook voor het plaatselijke zwembad, het buurthuis, het vervoer van zieken en gehandicapten en de dagbesteding voor dementerende bejaarden. Eerst afschaffen, teruggeven aan burgers, en dan uitkeringsgerechtigden inzetten. Dan is er geen sprake van verdringing want dan had je de reguliere arbeid immers eerst al afgeschaft.

Ik hoop dat u een beetje met mij meedenkt. Dit is natuurlijk allemaal te zot voor woorden. Als we echt werk willen maken van een participatiemaatschappij waarin iedereen voortdurend gratis goede dingen doet voor burens, familie, vrienden en de stad, dan moeten we erover nadenken hoe al die mensen in hun onderhoud moeten voorzien. Gaan we toe naar een soort ruileconomie? Vinden we het een goed idee dat kinderen tot op ruim volwassen leeftijd door hun ouders worden onderhouden? Vinden we het een goed idee om, zoals vroeger, in de tijd vóór de verzorgingsstaat, de helft van de bevolking betaald werk te laten doen en de andere helft gratis werk te laten verrichten? Denken we dat dit de band tussen partners en tussen ouders en kinderen ten goede zal komen? Of willen we – zoals in sommige andere gemeenten, maar niet in Rotterdam – streven naar een basisinkomen?

Voor voorstanders van de participatiemaatschappij zijn dat de belangrijke vragen die ter tafel liggen. Maar hier, in Rotterdam, verwacht ik eigenlijk dat er veel mensen zijn die, net als ik, voorstander zijn van de gewone verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat, die een vangnet bood aan kwetsbare groepen, die ervoor zorgde dat we de zorg voor kwetsbaren eerlijk deelden met alle weerbare volwassen burgers en die een banenmotor was voor een substantieel deel van de bevolking. Voorstanders van de verzorgingsstaat die zich altijd al zorgen hadden gemaakt over het belangrijkste probleem daarvan – misbruik van sociale voorzieningen. Voorstanders van de verzorgingsstaat die dachten dat ze met de

strengere Rotterdamse aanpak en de tegenprestatie een oplossing voor dat probleem hadden verzonnen. Voor deze mensen zeg ik: heb ik aan die participatiemaatschappij met z'n bizarre ideeën over betaald en gratis werk. Handhaaf de verzorgingsstaat, om te beginnen in Rotterdam en gebruik die mooie tegenprestatie van u om dat te ondersteunen.